

Філософія

УДК 141.7:316.7:130.2

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20632833>**Філософія степену:
від кочової онтології до цифрового номадизму****Пашинська Агнесса Валеріївна,**

Пашинська Агнесса Валеріївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри загальнотеоретичних правових і соціально-гуманітарних дисциплін, Київський університет права НАН України, вул. Академіка Доброхотова, 7А, Київ, 03142, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-5181-3704>

Прийнято: 19.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

***Анотація.** У статті здійснено філософське осмислення степену як особливої онтологічної та соціокультурної категорії, що формує альтернативний тип просторового мислення, відмінний від класичних осілих моделей європейської цивілізації. Актуальність дослідження зумовлена кризою сталих ідентичностей, посиленням мобільності та переходом до мережових форм організації соціального простору. У цьому контексті філософія степену розглядається як модель осмислення сучасної плинної реальності, у межах якої рух, відкритість і процесуальність набувають онтологічного значення.*

У дослідженні проаналізовано степ як праобраз «гладкого простору» у геофілософській традиції Дельоза Ж. та Гваттарі. Ф. Встановлено, що степова просторовість протиставляється «рифленому» простору осілих

державних структур, оскільки функціонує як ацентрована та динамічна система взаємодій. Кочова онтологія інтерпретується не лише як історична форма буття, а як тип світогляду, заснований на мобільності, відкритості та постійному становленні.

На основі праць Чижевського Д., Козловця М. та Даниленка Б. показано, що українська культурна традиція формувалася в умовах цивілізаційного межкування між осілістю та кочуванням. Проаналізовано подвійний архетип «Поля» — як сакрального простору життя і як «Дикого Поля», пов'язаного з досвідом небезпеки та прикордонності. Обґрунтовано, що степова свідомість історично формувалася в умовах ризику, руху та відкритого горизонту, тому сучасна нестабільність може осмислюватися не лише як криза, а як природний стан буття.

Досліджено трансформацію кочової онтології в умовах цифрової сучасності. Встановлено, що логіка степового буття відтворюється у феномені цифрового номадизму, мережових формах соціальності та процесах детериторіалізації. Показано, що сучасна людина дедалі частіше переживає стан екзистенційного відчуження та втрати стабільної ідентичності. У цьому контексті філософія степу постає альтернативною моделлю подолання кризи модерної осілості, оскільки дозволяє відновити відчуття тягlosti культурної та екзистенційної ідентичності через включення людини у ширший історичний і цивілізаційний контекст кочової культурної пам'яті.

Ключові слова: філософія степу, кочова онтологія, цифровий номадизм, просторовість, лімінальність, ідентичність.

**Philosophy of the steppe:
from nomadic ontology to digital nomadism**

Ahnessa Pashynska,

PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of General Theoretical Legal and Social-Humanitarian Disciplines, Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 7A Academician Dobrokhoto Street, Kyiv, 03142, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-5181-3704>

Abstract. *The article offers a philosophical interpretation of the steppe as a distinct ontological and sociocultural category that forms an alternative type of spatial thinking, different from the classical sedentary models of European civilization. The relevance of the study is обусловлена the crisis of stable identities, increasing mobility, and the transition toward network-based forms of organizing social space. In this context, the philosophy of the steppe is considered a model for understanding contemporary fluid reality, within which movement, openness, and processuality acquire ontological significance.*

The study analyzes the steppe as a prototype of “smooth space” within the geophilosophical tradition of G. Deleuze and F. Guattari. It is established that steppe spatiality opposes the “striated” space of sedentary state structures, since it functions as an acentered and dynamic system of interactions. Nomadic ontology is interpreted not merely as a historical form of existence, but as a worldview based on mobility, openness, and constant becoming.

Drawing on the works of D. Chyzhevskiy, M. Kozlovets, and B. Danylenko, the article demonstrates that the Ukrainian cultural tradition was formed under conditions of civilizational bordering between sedentary and nomadic ways of life. The study examines the dual archetype of the “Field” both as a sacred space of life

and as the “Wild Field” associated with danger and liminality. It is argued that steppe consciousness historically emerged under conditions of risk, movement, and open horizons; therefore, contemporary instability may be interpreted not only as a crisis but also as a natural mode of existence.

The transformation of nomadic ontology under conditions of digital modernity is also examined. It is established that the logic of steppe existence is reproduced in the phenomenon of digital nomadism, network forms of sociality, and processes of deterritorialization. The study shows that modern individuals increasingly experience existential alienation and the loss of stable identity. In this context, the philosophy of the steppe appears as an alternative model for overcoming the crisis of modern sedentism, since it enables the restoration of cultural and existential continuity through the inclusion of the individual into a broader historical and civilizational context of nomadic cultural memory.

Keywords: *philosophy of the steppe, nomadic ontology, digital nomadism, spatiality, liminality, identity.*

Постановка проблеми. У сучасній філософській думці простір переважно осмислюється крізь призму осілих цивілізацій, для яких характерними є стабільність, територіальна закріпленість і централізовані моделі соціального порядку. Натомість кочові культури сформували альтернативний тип світосприйняття, у межах якого рух, відкритість і динамічність буття виступають фундаментальними онтологічними принципами.

У цьому контексті степ постає не лише географічним середовищем, а особливою формою організації людського досвіду, що визначає специфіку сприйняття свободи, межі та ідентичності. Попри це, у сучасному гуманітарному знанні степ переважно розглядається як історичний або

культурний феномен, тоді як його онтологічний вимір залишається недостатньо осмисленим.

Актуальність дослідження зумовлена сучасними процесами мобільності, кризою сталих ідентичностей і розмиванням кордонів у світі мережевої реальності. У цьому контексті філософія степу дозволяє переосмислити рух не лише як фізичне переміщення, а як особливий спосіб буття, актуалізуючи номадичний тип мислення як одну з моделей осмислення сучасної нестабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу простору на формування ментальності та моделей соціального буття посідає важливе місце у сучасній гуманітаристиці. Козловець М. [1] досліджує роль просторових уявлень у формуванні української ментальності та підкреслює значення степового прикордоння для українського цивілізаційного досвіду. Переосмислення степу як простору взаємодії, а не лише конфлікту, здійснює Даниленко Б. [2], наголошуючи на культурних і соціальних взаємовпливах між осілими та кочовими спільнотами.

Сучасне філософське осмислення номадизму представлене у працях Коваленка І., Мелякової Ю. та Кальницького Е. [3], де цифровий номадизм аналізується як новий модус ідентичності в умовах мережевої мобільності та детериторіалізації. Бойко А. [4] досліджує просторову множинність через поняття гетеротопосу, тоді як Мазур О. [5] звертається до сакрального та космологічного виміру простору. Подальший розвиток цієї проблематики здійснюють Коваленко І. та Мелякова Ю. [6], аналізуючи постмодерні форми номадичного існування та трансформацію просторової укоріненості людини.

Філософське осмислення впливу степового ландшафту на український світогляд представлене у праці Чижевського Д. [7], який пов'язує степ із формуванням відкритості та екзистенційної напруженості української

культури. Логущ В. [8] розглядає простір повсякденності як продовження людського «я», що є важливим для осмислення сучасної кризи укоріненості. Мелякова Ю. та Коваленко І. [9] досліджують постантропоцентричні трансформації сучасного суб'єкта, а Руснак І. та Кравченко Г. [10] аналізують трансгуманізм як прояв змін у розумінні людської природи та меж ідентичності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість сучасних досліджень простору, мобільності, номадизму та трансформації ідентичності, філософський вимір степу залишається недостатньо розробленим. У більшості праць степ осмислюється переважно як історичний, культурологічний або соціально-політичний феномен, тоді як його онтологічна специфіка та зв'язок із сучасними процесами цифрового номадизму, детериторіалізації та кризи сталих ідентичностей досліджені фрагментарно. Недостатньо розкритим залишається і питання про те, яким чином степова онтологія може виступати моделлю осмислення сучасної плинної реальності та способом збереження культурної й екзистенційної тяглості людини в умовах глобальної мобільності.

Метою статті є філософське осмислення степу як онтологічної, екзистенційної та соціокультурної категорії, а також дослідження трансформації степового номадизму в умовах цифрової сучасності, детериторіалізації та мережових форм існування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах сучасного «просторового повороту» категорія простору перестає осмислюватися як пасивне вмістилище речей і постає як реляційна структура взаємодії сил, афектів та соціокультурних зв'язків [4]. У цьому контексті степ може розглядатися як фундаментальний онтологічний праобраз «гладкого простору», протиставленого «рифленому простору» осілих державних систем

[6]. Якщо рифлений простір ґрунтується на фіксованих межах, ієрархії та територіальному закріпленні, то степовий простір є відкритим, ацентрованим і процесуальним. Саме тому степова просторовість постає не стільки територією, скільки особливим способом буття, у межах якого рух і зміна мають онтологічний характер.

У такій перспективі детериторіалізація означає не лише фізичне переміщення, а звільнення мислення від жорсткої прив'язаності до стабільних центрів, кордонів та нормативних моделей ідентичності. Коваленко І., Мелякова Ю. та Кальницький Е. підкреслюють, що «детериторизація надає сучасному кочівнику свободу та здатність мислити поза визначеним державою та або місцевістю дискурсом» [3, с. 43]. У цьому сенсі номадичний тип мислення постає не архаїчним пережитком минулого, а однією з моделей існування людини в умовах глобальної нестабільності, де здатність до адаптації та переосмислення власної позиції стає необхідною умовою виживання.

Степовий простір позбавлений жорсткого поділу на центр і периферію та формується через рух і взаємодію. Така просторовість вимагає особливого — чуттєвого й процесуального — способу взаємодії з реальністю, за якого людина переживає себе не зовнішнім спостерігачем, а складовою самого буття. Степова онтологія формує тип мислення, у межах якого рух, зміна та незавершеність сприймаються не як криза порядку, а як природний спосіб буття людини у світі.

Традиційний світогляд номадичних спільнот також демонструє специфічне космологічне кодування, у межах якого відкритий простір осмислюється не як хаотична порожнеча, а як впорядкований космос. У найархаїчніших моделях простір організовується навколо сакрального центру та вертикальної осі світу [5]. Мазур О. звертає увагу, що «ідея “центру”

виникла з досвіду священного простору, насиченого надлюдською присутністю» [5 с. 66]. У такій моделі степ набуває не лише горизонтального, а й глибокого онтологічного виміру: людина співвідносить себе з космічним порядком і переживає простір як форму співбуття зі світом, а не як об'єкт підкорення.

У контексті української філософської думки просторовий вимір степу тривалий час інтерпретувався крізь призму травматичного та амбівалентного цивілізаційного межування. Природне середовище лісостепу історично зумовило тривале співіснування та взаємопроникнення двох протилежних психологічних і господарських настанов: осіло-землеробської (спрямованої на подрібнення, інтенсифікацію простору й циклічну стабільність) та кочової (орієнтованої на великі цикли екстенсивного глобалізму та лицарський пафос походу) [1]. Чижевський Д. також наголошував на визначальному впливі степового ландшафту на формування українського характеру, підкреслюючи, що «степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис» [7 с. 21]. На його думку, степовий простір пробуджував у людині особливий досвід величного, оскільки «естетичне і релігійне почуття і філософічна свідомість однаково прокидаються на ґрунті степового ландшафту» [7 с. 21]. Водночас степ ніс у собі не лише відчуття свободи та безмежності, а й постійний досвід небезпеки та історичної тривоги, адже, як зазначає Чижевський Д., він був «джерелом вічної загрози кочовників, все нових та нових руйнівничих людських хвиль» [7 с. 21].

У національній колективній свідомості це сформувало подвійний архетип «Поля» — «як оброблене селянське поле, що освячене працею та хліборобськими обрядами, і як “Дике Поле” – степовий край загрозливих навал, смертної темряви вторгнень» [1, с. 169]. Така подвійна кодифікація простору сформувала особливий тип української степової ментальності, у

межах якої прив'язаність до землі поєднується з готовністю до життя в умовах постійної небезпеки, мобільності та невизначеності.

Проте окремі дослідники критично переосмислюють традиційну концепцію «боротьби лісу зі степом», розглядаючи її як значною мірою сконструйовану імперським історичним дискурсом XIX століття [2]. У такій перспективі степ перестає сприйматися виключно як зовнішній ворожий простір кочових навал і постає важливою складовою соціокультурного розвитку Русі. Попри дискусійність окремих інтерпретацій, степ у сучасній гуманітарній думці дедалі частіше осмислюється не як цивілізаційний бар'єр, а як відкритий простір інтенсивного культурного, торговельного та міграційного взаємообміну, у межах якого осілі та кочові форми буття перебували у стані постійної взаємодії.

Ця екзистенційна напруга між степовим розчиненням у нескінченності та осідлим способом життя виражається через коливання національного характеру між двома психологічними настановами: *vita heroika* (лицарський екстаз, героїчна напруга всіх сил воїна-кочівника, що зневажає нудьгу повсякденності) та *vita minima* (соціально-анабіотичне прагнення селянина перечекати негоду й замкнутися у побутово-локальних, малих соціальних формах) [1]. Прагнення до ізоляції у власному мікросвіті безпосередньо кореспондує з естетикою дому як антропоцентричного та екзистенційного притулку. Дім постає як символічне продовження людського «я», як суверенна семіосфера самопізнання й захисту індивідуальної ідентичності від хаотичного розсіювання, притаманного зовнішнім відкритим просторам [8].

Ландшафт степу у сучасній філософській думці постає не лише географічним простором, а особливою моделлю буття, у межах якої відбувається переосмислення людини, ідентичності та самого принципу соціальної організації. Саме тому степ дедалі частіше осмислюється як

топологія деколоніального мислення, що протистоїть жорстким ієрархіям, бінарним опозиціям та раціоналістичним моделям європоцентричної модерності [9]. У межах такої оптики людина вже не виступає автономним центром світу, а розглядається як істота, глибоко вбудована у середовище, потоки взаємодії та мережеві форми існування. Як зазначають Мелякова Ю. та Коваленко І., сучасна людина постає як «відкритий і незавершений проєкт, який більшою мірою залежить від середовища, ніж змінює і підпорядковує його» [9, с. 148].

У цьому контексті степовий простір символічно руйнує класичний суб'єкт-об'єктний поділ, оскільки безмежність відкритого горизонту позбавляє людину ілюзії повного контролю над світом. Степова детериторіалізація звільняє мислення від прив'язаності до фіксованих центрів, сталих кордонів та ідентичностей, формуючи номадичний тип свідомості, здатний існувати в умовах руху, невизначеності та постійної зміни. У такому стані лімінальність стає не тимчасовим винятком, а способом існування сучасної людини.

У соціокультурному просторі пізнього постмодерну логіка степу відтворюється у середовищі мегаполіса та цифрових мереж. Людина дедалі частіше перебуває у просторах тимчасового існування — аеропортах, вокзалах, торгових центрах, коворкінгах, цифрових платформах, які не формують глибокого відчуття належності чи історичної пам'яті. Такі простори М. Оже називає «не-місцями» — середовищами постійного руху й транзиту, де ідентичність стає більш рухливою та нестабільною [9]. Саме тому сучасний цифровий номадизм можна розглядати як нову форму степового кочування, де людина постійно переміщується між інформаційними потоками, спільнотами та тимчасовими формами взаємодії.

У цьому сенсі степ постає не лише історичним архетипом, а моделлю сучасної цивілізації загалом. Світ дедалі більше функціонує як відкритий і нестабільний простір, де сталі соціальні структури поступаються місцем рухливим конфігураціям зв'язків та множинним формам ідентичності.

Невпинна технологічна рекомбінація та розмивання меж тілесності знаходять своє продовження у трансгуманістичному проєкті активного вдосконалення людини [10]. У цьому контексті філософія степу набуває нового значення, оскільки саме степовий номадизм історично формував тип свідомості, відкритий до руху, нестабільності, зміни ідентичностей та виходу за межі фіксованих форм існування. Якщо класична осіла культура ґрунтувалася на укоріненості, стабільності та прив'язаності до чітких соціальних структур, то степова логіка завжди передбачала пластичність, мобільність і здатність до постійної адаптації.

Тому сучасний трансгуманізм у певному сенсі відтворює архетип степового кочування вже на технологічному рівні. Людина більше не сприймає власне тіло, ідентичність чи межі розуму як остаточно задані. Вчені зазначають, що трансгуманізм є «інтелектуальним та культурним рухом, який стверджує можливість та бажаність фундаментального покращення людського стану за допомогою прикладного розуму» [10]. Водночас ця модель, попри свою радикальну новизну, зберігає генетичний зв'язок із гуманістичною традицією прагнення до свободи, самотворення та подолання обмежень.

У такій перспективі цифровий номадизм постає сучасною формою степового буття, де детериторіалізація вже стосується не лише географічного простору, а й самої людської природи. Степ у цьому сенсі перетворюється на метафору відкритого світу-мережі, у якому свобода переживається через безперервний рух, зміну конфігурацій ідентичності та постійне перевизначення меж людського.

Отже філософія степу виходить за межі суто просторової або культурної категорії та набуває рис особливої філософії межі, у межах якої людське існування осмислюється як постійне перебування у стані переходу, відкритості й незавершеності. У цьому сенсі межа постає не як «межа завершеності, а як простір живої напруги між буттям і становленням» [11, с. 205]. Так степова онтологія виявляється близькою до сучасного розуміння лімінальності, де людське існування формується не через стабільність і фіксованість, а через досвід руху, переходу та постійного самотворення.

Як зазначають дослідники номадизму, він постає як «відмова від осілої культури, з одного боку, і водночас є результатом глобальних зрушень кордонів — з іншого» [12, с. 4]. У такій перспективі номадичне буття формується не лише як добровільний вибір свободи й руху, а і як відповідь на досвід історичної нестабільності, міграцій, криз та руйнування усталених форм ідентичності. Так людина сьогодні дедалі частіше переживає «нескінченне блукання, пошук сенсу й постійну тугу за домом» [12, с. 4], що є наслідком втраченої екзистенційної опори.

У цьому контексті степова онтологія виявляється несподівано співзвучною сучасному світу, у якому стабільні форми осілості, фіксовані ідентичності та жорсткі культурні центри поступово втрачають свою визначальну роль. Феномен степу неможливо звести лише до географічного ландшафту чи історичного типу господарювання, оскільки степова просторовість формує особливий тип світогляду, у межах якого рух, відкритий горизонт і співіснування з мінливою реальністю набувають онтологічного значення.

У цьому сенсі філософія степу демонструє глибокий зв'язок із традиційним світоглядом тюркських народів, де простір ніколи не осмислювався як пасивна територія володіння або об'єкт остаточного

підкорення. Як зазначають казахські дослідники, «поняття Степу у світогляді кочівників є надзвичайно сакральним» [13] і пов'язане з розумінням степу як «сукупності національних цінностей» [13]. У межах цієї традиції кочовий спосіб життя розглядається не як ознака примітивності, а як форма гармонійного співбуття людини і природи. Автори наголошують, що «номадизм — це не невігластво, не дикість і не поверхневий світогляд, а сукупність дій, що виникають із уявлення про перевагу та ефективність життя» [13]. Тож кочова онтологія степу ґрунтується не на принципі контролю над простором, а на постійному русі, адаптації та співіснуванні з динамічною реальністю. Більше того, у тюркській традиції людина мислиться не як володар природи, а як її частина, адже, як зазначено у статті, «обов'язок і відповідальність людини полягають не в тому, щоб Земля схилялася перед людиною, а навпаки — щоб людина схилялася перед Землею» [13].

Подібний тип світосприйняття значною мірою сформувався і в межах українського степового прикордоння, яке протягом століть залишалося простором активної взаємодії осілих і кочових культур. У такій перспективі степ постає не лише історичним аналогом сучасної мобільності чи цифрового номадизму, а формою культурної та онтологічної тяглості, що зберігає пам'ять про альтернативний тип цивілізаційного розвитку. Як зазначає Дашенкова Н., одним із ключових вимірів ідентичності є самототожність, «що забезпечує часову і просторову безперервність індивіда» [14]. Саме тому степова свідомість і сьогодні не втрачає своєї актуальності, оскільки репрезентує традицію відкритого горизонту, рухливої ідентичності та здатності існувати в умовах нестабільності без втрати внутрішньої цілісності. Водночас у сучасному світі «ідентичність втрачає свою даність, її необхідно шукати і знаходити» [14], що робить звернення до культурної пам'яті та історичного досвіду особливо важливим.

Зв'язок із кочовою культурною пам'яттю та традицією відкритого простору формує відчуття тягlosti історичного досвіду, у межах якого сучасна нестабільність перестає сприйматися як абсолютна катастрофа або винятковий стан. Як зазначають дослідники культурної пам'яті, вона є сталою умовою збереження людством самого себе, своєї власної ідентичності [15]. Степова свідомість історично формувалася в умовах руху, ризику, прикордонності та постійної зміни, тому сучасна плинність світу виявляється для неї не руйнуванням порядку, а радше природним станом буття. У цьому сенсі філософія степу дозволяє переосмислити кризу сучасності не лише як досвід втрати, а і як можливість збереження внутрішньої свободи та здатності до адаптації в умовах безперервних трансформацій.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що степ у філософському вимірі є не лише географічним чи історико-культурним простором, а особливою онтологічною моделлю буття, у межах якої рух, відкритість і лімінальність виступають базовими характеристиками людського існування. На відміну від класичної осілої моделі, степова свідомість формувалася в умовах мобільності, нестабільності та постійної взаємодії з відкритим простором.

Виявлено, що сучасні процеси цифрового номадизму, мережевої мобільності та детериторіалізації значною мірою відтворюють логіку степового «гладкого простору». Це дозволяє розглядати філософію степу як актуальну модель осмислення сучасної плинної реальності. У цьому контексті степова онтологія пропонує альтернативний спосіб переживання нестабільності, у межах якого рух і незавершеність сприймаються не як руйнування порядку, а як природний стан людського буття.

Дослідження також показало, що українська культурна традиція формувалася в умовах тривалого контакту осілого та кочового світів, тому

степ є одним із чинників формування відкритої та адаптивної моделі культурної свідомості. Звернення до степової онтології сприяє переосмисленню проблеми культурної та екзистенційної тягlosti ідентичності в умовах сучасної мережевої реальності.

Отримані результати розширюють сучасні філософські підходи до осмислення простору, ідентичності та номадизму. Водночас дослідження має певні обмеження, оскільки зосереджується переважно на філософсько-антропологічному вимірі степу. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні степової онтології у контексті цифрового номадизму, деколоніального мислення та сучасних трансформацій ідентичності.

Список використаних джерел

1. Козловець М. А. Вплив простору та просторових уявлень на менталітет народів: український контекст / М. А. Козловець // Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді : монографія / [І. В. Букрєєва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. – Харків : Право, 2024. – С. 156–183.
2. Даниленко Б. Степова Русь: особливості суспільного устрою Русі до прийняття християнства / Б. Даниленко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2022. – Т. 1. – № 74. – С. 25–34. – DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.4>
3. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А. Цифровий номадизм як новий модус ідентичності: досвід філософського осмислення / І. І. Коваленко, Ю. В. Мелякова, Е. А. Кальницький // Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія,

філософія права, політологія, соціологія. – 2024. – № 2 (61). – С. 38–55. – DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.61.304563>

4. Бойко А. Проблема неоднорідності простору: поняття гетеротопосу / А. Бойко // Філософська думка. – 2025. – № 3. – С. 207–222. – DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2025.03.207>

5. Мазур О. Філософські засади космологічної моделі первинного священного простору / О. Мазур // Grani. – 2026. – Т. 29. – № 2. – С. 62–74. – DOI: <https://doi.org/10.15421/172687>

6. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В. Нові просторові локальності в номадичному бутті: постмодерністський контекст / І. І. Коваленко, Ю. В. Мелякова // Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2025. – № 1 (64). – С. 67–87. – DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.64.324502>

7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Київ, 1992. – С. 17–23.

8. Логуш В. В. Креативність і повсякденність: естетика дому як продовження людського «я» / В. В. Логуш // Вісник гуманітарних наук. – 2025. – DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17541025>

9. Мелякова Ю. В., Коваленко І. І. Постантропологізм у риторичній деколоніальності та образах антигуманізму / Ю. В. Мелякова, І. І. Коваленко // Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2025. – № 4 (67). – С. 147–173. – DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342250>

10. Руснак І. Г., Кравченко Г. А. Концептуальна специфіка трансгуманізму: генеалогія, внутрішні дефініції та дискурсивні межі / І. Г. Руснак, Г. А. Кравченко // Вісник гуманітарних наук. – 2026. – DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18383551>

11. Пашинська А. В. Філософія межі: від екзистенційного досвіду до методології сучасного пізнання / А. В. Пашинська // Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2026. – № 2 (69). – С. 202–211. – DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.69.357446>
12. Sardzoska N. From Shifting Borders towards Liminal Boundaries: The Nomadic Capture of Morphing Contouring Spaces in the Artwork and Lives of Some Expatriated Former Yugoslavian Artists and Writers : dissertation for the acquisition of the doctoral degree at the Faculty of Economics and Social Sciences at the Eberhard Karls University Tübingen. – Tübingen : Eberhard Karls University Tübingen, 2013. – 223 p.
13. Kossymova G. S., Zadakhanova A. A. The concept of “Steppe” in the nomads’ worldview // Bulletin. Series: Philological Sciences. – 2022. – Vol. 64. – No. 1. – DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.012>
14. Дашенкова Н. М. Ідентичність у невизначеності: проблеми та виклики / Н. М. Дашенкова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки». – 2014. – № 1092. – URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2220>
15. Шершова Т., Чайка В. В. Культурна пам’ять і культура пам’яті / Т. Шершова, В. В. Чайка // Humanitarian Studios: Pedagogics, Psychology, Philosophy. – 2024. – Vol. 15(1). – С. 188–195. – DOI: [https://doi.org/10.31548/hspedagog15\(1\).2024.188-195](https://doi.org/10.31548/hspedagog15(1).2024.188-195)